

Мар'я НЕСТЕРОВА

доктор філософських наук, професор,
керівник,
Центр досконалості Жана Моне
«Європейські Студії соціальних інновацій
в освіті» Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова
<https://orcid.org/0000-0001-6703-7797>

Олена ОРЖЕЛЬ

доктор наук з державного управління,
доцент,
головний науковий співробітник відділу
взаємодії університетів і суспільства,
Інститут вищої освіти Національної академії
педагогічних наук України
<https://orcid.org/0000-0001-9912-0173>

Ключові слова: громади, соціальна інклюзія, соціальні інновації, сталий розвиток, університети.

У статті показана роль соціальної інклюзії для сталого розвитку суспільства у співпраці університетів та громад. Проаналізовано методологічні напрацювання попередніх досліджень соціальної згуртованості, міжкультурної комунікації, управління різноманіттям в освітніх спільнотах у контексті розвитку соціальної інклюзії. Показані різні аспекти соціальної інклюзії та її проявлення у суспільному житті

УДК 316.04:37

DOI 10.32782/NPU-VOU.2023.3(90).06

СОЦІАЛЬНА ІНКЛЮЗІЯ ЯК ЧИННИК УСПІШНОЇ СПІВПРАЦІ УНІВЕРСИТЕТІВ ТА ГРОМАД

© Нестерова М., Оржель О., 2023

та освітніх середовищах. У статті досліджено роль соціальної інклюзії у формуванні та відновленні повноценного українського суспільства. Розкрито сутність соціальної інклюзії, її тлумачення науково-експертними спільнотами в Україні та світі. Проаналізовано роль міжнародних проєктів, зокрема проєктів Програми Еразмус+, інших програм і проєктів міжнародної технічної допомоги, у сприянні взаємодії університетів і суспільства, посиленні соціальної інклюзії.

Публікація підготовлена за підтримки Європейської Комісії, але публікація відображає точку зору лише авторів і Комісія не може відповідати за будь-яке використання інформації, яка в ній міститься.

The European Commission's support for the production publication does not

constitute an endorsement of the contents, which reflect the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Вступ. Складність соціальної реальності українського суспільства, яку протягом багатьох років формувала соціо-економічна та освітня кризи, розбрат та зубожіння населення, соціокультурні конфлікти ще більше загострилась після початку війни 24 лютого 2022 року, яка безповоротно змінила українське суспільство. Біженці і внутрішньо переміщені особи, зруйновані міські та сільські громади, батьки, що втратили дітей, і діти, що залишилися без батьківської опіки, комбатанти та цивільні, що зазнали ментальних та фізичних травм, ті, хто перебував під окупацією, та інші категорії громадян у повоєнний період мають сформувати суспільство, здатне рухатись уперед у майбутнє: жити і працювати разом, вести діалог, домовлятися про стратегічні та поточні цілі, планувати, розвивати інфраструктуру, будувати житло, творити і розгортатись.

Тому для відновлення цілісності суспільства, для сталого розвитку спільнот, у тому числі освітніх, набуває особливої актуальності соціальна інклюзія, що завжди відіграє ключову роль в подоланні викликів кризових станів суспільства, а в Україні це наразі виклики повномасштабної війни та повоєнного відновлення. Один із напрямів успішного подолання цих викликів полягає у пошуку моделей успішної взаємодії університету та суспільства, зокрема, у пошуку успішних практик впровадження соціальних інновацій та розвитку соціальної інклюзії у співпраці університетів та громад.

Стійке, резильентне, зорієнтоване у майбутнє суспільство ґрунтується на соціальній інклюзії [20]. Тож і в Україні основою відродження розмаїтого повоєнного українського суспільства повинна стати соціальна інклюзія, що має на меті створення «суспільства для всіх» [10]; або,

за визначенням Світового Банку, процес покращення умов, на яких громадяни або групи громадян беруть участь у суспільному житті.

Ідея інклюзивного суспільства поступово утверджує себе в Україні, у першу чергу – в освіті [4; 10; 14]; розвиваються концепції та підходи до фінансової інклюзії [13; 16]; піднімаються питання адаптації та інтеграції комбатантів як передумова їх включення до соціального, економічного, політичного та культурного життя країни [2]; посібник «Інклюзія осіб з інвалідністю при гуманітарному реагуванні» [9] підготовлено за сприяння Програми розвитку ООН в Україні.

Виклики соціальної інклюзії обговорюють та вирішують організації громадянського суспільства [5; 6; 15], представники бізнесу [7]; кілька науково-практичних конференцій відбулися у вітчизняних університетах [3; 8; 10; 11].

Проте поки що наша держава перебуває на початку шляху до інклюзивного суспільства, а рівень соціальної інклюзивності країни відстає від світових та європейської стандартів.

Стан розробленості проблеми дослідження. Сьогодні соціальна інклюзія є актуальним глобальним питанням. Порядок денний 2030, у якому сформульовано орієнтири розвитку людства у вигляді 17 Цілей Сталого Розвитку (далі – ЦСР), побудований на засадах принципу «Нікого не залишити осторонь» [22], що фактично є квінтесенцією соціальної інклюзії. Світова спільнота визнає, що глобальний сталий розвиток можливий, тільки якщо він також є інклюзивним [17].

Соціальній інклюзії приділяє значну увагу ЄС. Ухвалений у 2017 році European Pillar of Social Rights (Європейський стовп соціальних прав) є провідником у побудові соціальної Європи – справедливої, інклюзивної та наповненої можливостями (fair, inclusive and full of opportunity) [26].

Значна роль у формування інклюзивного суспільства належить освіті, оскільки

у закладах освіти проходить соціалізація дітей та молоді. Заклади освіти повторюють моделі суспільного устрою; завдяки активній взаємодії із соціумом відбувається усвідомлення відмінностей та особливостей кожного індивіда, визнання та сприйняття розмаїття.

Питаннями інклюзивної освіти опікується OECD [18], один із освітніх проєктів OECD «The Strength through Diversity: Education for Inclusive Societies» [27], задля просування та посилення інклюзивної освіти пропонує п'ять ключових напрямів державної політики: належне врядування, ресурсне забезпечення, розвиток потенціалу, втручання на інституційному рівні, моніторинг та оцінювання результатів.

Для поширення та просування інклюзії у сфері вищої освіти Європейська Комісія розробила framework of inclusion measures (рамку інклюзивних заходів) для Програми Еразмус+ [29]. Мета цієї ініціативи – полегшити участь у Програмі для здобувачів вищої освіти із особливими потребами, зменшити бар'єри для тих, хто належить до вразливих груп, сприяти позитивному ставленню до розмаїття та відмінностей, поступово крок за кроком допомагати формуванню більш інклюзивних суспільств.

Спільнота ЄПВО підтвердила свою прихильність і підтримку інклюзії у вищій освіті у Римському комюніке: «we commit to building an inclusive, innovative and interconnected EHEA by 2030, able to underpin a sustainable, cohesive and peaceful Europe» [25]; також у додатку II до Римського комюніке «Principles and Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA» [24], присвяченому розширенню тлумачення соціального виміру ЄПВО, пришвидшенню його впровадження в освітні системи країн-учасниць Болонського процесу.

Питання інклюзії, розмаїття та рівних можливостей у вищій освіті пропагує та досліджує European University Association. У публікації «Diversity, Equity and

Inclusion in European Higher Education Institutions» [21] інклюзія аналізується у тісному зв'язку із зростанням розмаїття, необхідністю дотримуватись фундаментальних цінностей відкритості та толерантності, обов'язком університетів не відмовлятися від незвичного різноманітного контингенту студентів і викладачів, але інтегрувати і гуртувати їх до університетської спільноти, використовуючи заходи з пропагування розмаїття, утверджуючи рівність і рівне ставлення, поширюючи ініціативи і практики сприяння інклюзивності. Також автори обґрунтовують важливість інклюзії в університетах конкуренцією за студента, викладача, ресурси, гранти та необхідністю відповідати на мінливі запити та тенденції розвитку суспільства.

Шукаючи рішення для розв'язання проблем і викликів сьогодення, Україна може та має звертатись до світового та європейського досвіду, у першу чергу тих країн, які досягли значного успіху у просуванні соціальної інклюзії та побудові інклюзивного суспільства. Таким чином, реалізація третьої місії університету – відкритості до суспільства – буде цілісно поєднана з основною місією – навчання і викладання. Співпрацю університетів та громад зробили важливим пріоритетом інші грантові організації. Так, наприклад, у ході проєкту «Муниципальні партнерства з Україною» сервісної служби «Міста в Єдиному Світі» (Engagement Global, GIZ), який піклується про співпрацю близько 80-ти німецько-українських міст-партнерів, приділяється неабияка увага темі соціальної інклюзії на базі розвитку міжкультурної комунікації та діалогу. У цьому ж руслі був реалізований Модуль Жана Моне «Розвиток соціальної згуртованості в освіті та врядуванні: Європейські Студії» (2017–2020 рр.), де були підняті соціокультурні аспекти теми соціальної інклюзії, успішного розвитку спільнот та, відповідно, сталого розвитку суспільства. Також практичні аспекти реалізації принципів соціальної інклюзії були одними

із ключових спрямувань в реалізації проекту Жана Монне «Європейські цінності різноманіття та інклюзії для сталого розвитку» (EVDISD), що реалізовувався у 2020–2021 рр. Так, практики розвитку соціальної інклюзії як вектору успішної взаємодії університету та громади були представлені під час проведення Міжнародної літньої школи в Мелітополі 5–9 липня 2021 р. «Принципи та цінності ЄС: різноманіття та інклюзія в освіті для сталого розвитку» на базі Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Всі заходи п'ятиденної Літньої школи були спрямовані на дослідження теми згуртованості, різноманіття та інклюзії для сталого розвитку освіти, включали в себе кращі європейські стратегії і практики розвитку освітніх та інших спільнот. Так, найкращі практики взаємних комунікативно-ціннісних стратегій розвитку громад та їх взаємодії в культурно-освітньому просторі були презентовані в спільних проектах громади та університету: проект «Ми проти епохи глобального мовчання», проект міжміського співробітництва «Впровадження та залучення культурного різноманіття на глобальному рівні», який було реалізовано містами-партнерами Мелітополем (Україна) та Балларатом (Австралія) за підтримки Програми «Інтеркультурні Міста» Ради Європи. Приклад успішно проведеної Літньої школи, активне залучення представників місцевої громади, лідерів громадянського суспільства продемонстрували можливості ефективної співпраці університетів та громад, яка базується на принципах поваги до різноманіття, в першу чергу, культурного, а саме це різноманіття стало двигуном соціальних інновацій та розвитку громади в напрямку соціальної інклюзії, залучення національних менших, інших уразливих верств населення [12].

Виклад основного матеріалу дослідження. Продовженням вищезазначених розробок стали проекти міжнародної технічної допомоги ще більш складного рів-

ня. Це проекти у сфері соціальних інновацій та реалізації третьої місії університетів шляхом посилення співпраці між університетами та громадами, дослідження та поширення політик соціальних інновацій. Так, з першого листопада 2022 р. в УДУ імені Михайла Драгоманова розпочалося впровадження Центру досконалості Жана Монне «Європейські Студії соціальних інновацій в освіті» – European Studies of Social Innovation in Education – ESSIE (2022–2025). Створення Центру досконалості Жана Моне має на меті пов'язати найкращі результати досліджень у сфері соціальних інновацій із педагогічною діяльністю, отже, запропонувати нові форми викладання і методи навчання та навчальні програми з особливим акцентом на соціальних інноваціях та залученні громади та молоді. А з першого лютого 2023 р. в УДУ імені Михайла Драгоманова впроваджується національний структурний проект програми Еразмус + напряму КА2 (розбудова потенціалу вищої освіти) – «Університети-громади: посилення співпраці». Цей проект також сприятиме дослідженню та розвитку соціальної інклюзії у співпраці університетів та громад, адже він буде впроваджувати європейський досвід у сфері соціальної відповідальності університету та залучення громади, зокрема у розбудові та розширенні співпраці між університетом і бізнесом, співпраці між університетами та середніми школами, співпраці між університетами та НУО та зв'язками між університетами та місцевими органами влади. Іншою сферою застосування європейського досвіду є впровадження третьої місії для інших місій університетів – навчання, дослідження та розробки шляхом модернізації навчальних програм та впровадження в освітні процеси нових підходів до викладання та досвіду, як-от залучення громади, навчання та дослідження, інноваційні центри, інкубатори, хакатони тощо.

Для отримання кращих європейських практик в сфері соціальної інклюзії, для

дослідження соціальної інклюзії як запоруки успішної співпраці університетів та громад було організовано спільний захід в рамках впровадження проєктів Еразмус+ Центр досконалості Жана Монне «Європейські Студії соціальних інновацій в освіті» та КА2 «Університети–громади: посилення співпраці». Так, з 24 липня по 5 серпня 2023 команда проєктів міжнародної технічної допомоги напряму Еразмус+, експерти та представники керівництва УДУ імені Михайла Драгоманова взяли участь в роботі Міжнародної літньої школи та навчальному візиті до Університету Генуї (Італія). Міжнародна літня школа «Культурологічні дослідження (культурні студії) та культурний діалог у міжкультурному середовищі з метою залучення громад» Генуя (Італія) – Мелітополь (Україна) була проведена 24–28 липня 2023 року в м. Генуя. Літня школа відбулася в рамках імплементації проєкту Центр досконалості Жана Монне «Європейські Студії соціальних інновацій в освіті» – Jean Monnet Centre of Excellence та у синергії з проєктами напряму Еразмус+ КА2 «Університети-громади: Посилення співпраці» та Кафедри Жана Монне «Соціальні та культурні аспекти Європейських Студій» (SCAES). Також відбулася підтримка сталості проєкту напряму Жана Монне Проєкт Жана Монне «Європейські цінності різноманіття та інклюзії для сталого розвитку» Erasmus+ Jean Monnet Project «European values of diversity and inclusion for sustainable development» (EVDISD). Літня Школа проводилася за підтримки Національного Еразмус+ Офісу в Україні. Згідно з проєктною заявкою Центр досконалості Жана Монне, Літня школа мала бути проведена в м. Мелітополі, але через окупацію та небезпеку для європейських партнерів було прийняте рішення провести її в м. Генуї, об'єднавши, для раціонального використання коштів, з навчальним візитом до Університету Генуї (який було намічено також згідно проєктному плану Центра досконалості Жана Монне).

Тому Літню школу було організовано спільно Факультетом педагогічних наук DISFOR – Університет Генуї (Італія), Українським державним університетом імені Михайла Драгоманова, Українською асоціацією дослідників європейських цінностей в освіті (AREVE), Мелітопольським державним педагогічним університетом імені Богдана Хмельницького. Літня Школа була проведена в змішаному форматі. Загалом, до заходу долучилось понад 250 здобувачів, молодих вчених, аспірантів, докторантів, дослідників, викладачів, представників професійних спільнот та громадянського суспільства.

Учасники отримали нові робочі інструменти з кращих європейських практик в області впровадження соціальної згуртованості, міжкультурного діалогу, ідей соціальних інновацій та принципів залучення спільноти для сталого розвитку суспільства. До роботи Літньої школи були запрошені експерти з різних українських університетів – адже, як зазначалось вище, вона відбувалась у синергії із проєктом КА2 Еразмус+ «Університети-громади: посилення співпраці» (УНІКОМ), в якому беруть участь вісім українських університетів, а національним координатором виступає УДУ імені Михайла Драгоманова. Тому в Літній школі від УДУ імені Михайла Драгоманова взяли участь не тільки представники робочої групи по проєкту Жана Монне Центр досконалості «Європейські Студії соціальних інновацій в освіті», а й учасники робочої групи по проєкту УНІКОМ. Окрім активної участі в пленарних та секційних засіданнях, проведення дискусій та обговорень з представниками європейських та українських університетів, команда УДУ імені Михайла Драгоманова організувала окремий секційний день 26 липня 2023 р. з презентаціями науково-практичного доробку у вигляді Панельної дискусії на тему «Міжкультурні комунікації в освіті для залучення та розвитку спільнот». В ході панельної дискусії тема соціальної

інклюзії розглядалась в фокусі міжкультурної комунікації, зокрема, з огляду на проблеми мігрантів, представників національних меншин, моніторингу приймаючих громад тощо.

Для поширення здобутків зазначених проєктів міжнародної технічної допомоги, зокрема, виступів та обговорень в ході проведення Літньої школи, її запис, детальна програма та матеріали розміщені на сайті проєкту www.cessie.eu, в гугл-класі, на сайтах партнерських проєктів Жана Монне та на сайтах університетів-партнерів заходу. Після завершення Літньої Школи для виконання проєкту Жана Монне Центр досконалості «Європейські Студії соціальних інновацій в освіті» з першого по п'яте серпня 2023 року команда проєкту Центру досконалості УДУ імені Михайла Драгоманова взяла участь у навчальному візиті на факультет ДІСФОР. Програма п'ятиденного навчального візиту «Широка інклюзія та розвиток спільнот» була підготовлена професором Г. Аморетті, професором Д. Спұлбер, професором Д. Пармеджані з урахуванням різних аспектів актуальної у сучасному суспільстві проблеми: «Соціальна інтеграція біженців в Італії; ідеї, інсайти і передові практики соціальної інтеграції». Під час навчального візиту учасники отримали знання про те, як подолати ряд існуючих бар'єрів за допомогою ретельно продуманого політичного втручання, зокрема, на рівні університету; як гнучко реагувати на різні потреби; вирішувати питання статусу і кидати виклик суспільному сприйняттю. Подібна програма може послугувати основою для розробки відповідних рекомендацій для розвитку соціальної інклюзії в різного рівня соціальних системах, не тільки на рівні університетів та громад.

Отриманий досвід, обмін знаннями має не тільки презентуватися та звітуватися командою УДУ імені Михайла Драгоманова по участі в роботі Літньої школи та навчальному візиті в Університет Генуї. Було вирішено узагальнити цей отрима-

ний досвід та поширити результати на більш широкий загал освітян, ніж проєктні команди УДУ імені Михайла Драгоманова, тому узагальнення отриманих кращих практик в сфері розвитку соціальної інклюзії та їх поширення відбудеться під час роботи Осінньої Школи «Лідерство, широка інклюзія та залучення спільнот в співпраці університетів та громад», яка запланована на 23–28 жовтня 2023 р. в онлайн форматі. Однією із основних тем для висвітлення в ході Осінньої школи буде широка інклюзія, зокрема, соціальна інклюзія у співпраці університетів та громад.

Обираючи соціальну інклюзію як наріжний принцип повоєнного суспільства, Україна відповідає вимогам і критеріям членства в Європейському Союзі; глибше інтегрується у ЄПВО; уможливує участь у Програмі Еразмус+; вирішує низку важливих і важких проблем, спричинених агресією російської федерації та повномасштабною війною шляхом єднання та зцілення суспільства, травмованого війною; його мобілізації для відновлення та відродження України; запровадження на різних рівнях (інституційному, місцевому, регіональному, національному) ініціатив інклюзивності – заходів, проєктів, програм, адресованих окремим цільовим групам з обмеженнями або особливими потребами. Таким чином, використання університетського потенціалу (знань, вмінь, партнерських зв'язків, освітньої інфраструктури, інших ресурсів) з метою формування «суспільства для всіх» має підвищити соціальну інклюзивність та прискорити відновлення країни.

Висновки. Наведені в статті приклади реалізації проєктів з розвитку соціальної інклюзії та покращення співпраці університетів та спільнот окреслюють існуючі досягнення та напрямки подальшої роботи. Також проєкти міжнародної технічної допомоги, зокрема, за підтримки ЕАСЕА, доводять, що вони спрямовані не тільки на розвиток університетських спільнот, сис-

теми вищої освіти України, а й на розвиток суспільства шляхом розвитку громад, посилення їх співпраці з університетами [23]. Тому європейські університети, інші ЗВО, європейські дослідницькі центри, громадські організації тощо є активними учасниками процесів соціальної інклюзії, їх натхненниками та ініціаторами. Досліджуючи соціальні, економічні, політичні процеси, вивчаючи тенденції та узагальнюючи дані, науковий та науково-педагогічний персонал університетів, розкриваємо механізми ефективної співпраці університетів, громад, ширшого суспільства з тим, щоб потім відтворити їх в університетських проєктах, ініціативах взаємодії університетів із бізнесом, органами влади, громадянським суспільством, науковими установами, міжнародними партнерами. Практики такої взаємодії формалізуються та інституціалізуються, стають нормою університетського життя, в той час як

бізнес, органи влади, пересічні громадяни звикають бачити в університетах надійних, мудрих та чуйних партнерів, готових ділитись знаннями, ініціювати проєкти та програми, бути лідерами і новаторами на місцевому, регіональному, національному, глобальному рівнях. Залучення до діалогу різних верств населення, професійних, вікових, етнічних, релігійних та інших груп; надання можливості висловитись як успішним та заможним громадянам, так і тим, хто належить до вразливих груп; спільний пошук рішень допомагають розв'язанню проблем, уповноважують громадян на спільну (або соціальну) дію, забезпечують соціальну інклюзію. У діалозі та взаємодії виникає інклюзивне середовище – омріяне «суспільство для всіх», що забезпечує особистісний розвиток, дозволяє громадянам реалізувати свої здібності та взяти участь у суспільному житті, уможлиблює їх самореалізацію тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Блінов О. А., Тімкін І. Ф.** Соціальна робота з пораненими військовослужбовцями в військово-меду госпіталі. *Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність, перспективи розвитку*: кол. монограф.: у 2 ч. Ч. 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні / за ред. С. П. Миронової, Л. Б. Платаш. Чернівці: Технодрук, 2021. С. 268–281.
2. Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція «Інклюзія в умовах воєнного часу» (20 жовтня 2022 р.). URL: <https://vsei.vn.ua/index.php/z/1019-vseukrajinska-naukovo-praktichna-onlajn-konferentsiya-inklyuziya-v-umovakh-voennogo-chasu>.
3. **Грек О. Б.** Інклюзивна освіта як модель соціального устрою суспільства. URL: <https://naurok.com.ua/inklyuzivna-osvita-yak-model-socialnogo-ustroyu-suspilstva-271509.html>.
4. Група активної реабілітації. URL: <https://gar.org.ua/>.
5. Група впливу. URL: <https://www.vplyv.org.ua/>
6. Дизайнерське бюро ORFO Universal Design. URL: <https://m.facebook.com/profile.php?id=100026443676281>.
7. Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики: тези доповідей XXII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 30 листопада – 1 грудня 2022 р.): у 2 ч. Ч. 1. Київ: Університет «Україна», 2021. URL: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Electronni_naukovi_

REFERENCES

1. **Blinov, O.A., & Timkin, I. F.** (2021). Social work with wounded military servicemen in military medical hospitals. *Social and educational inclusion: history, modernity, development prospects: collective monograph in 2 parts. Part 1. Institutional and personal aspects of implementation in Ukraine* / ed. S.P. Mironovoy, L. B. Platash. /edited by. Chernivci: Tehnodruk. S. 268–281. [in Ukrainian]
2. Vseukrayinska naukovo-praktichna onlajn-konferenciya «Inklyuziya v umovah voennogo chasu» (20 zhovtnya 2022 roku). [All-Ukrainian scientific and practical online conference «Inclusion in wartime conditions»] (20th of October 2022). URL: <https://vsei.vn.ua/index.php/z/1019-vseukrajinska-naukovo-praktichna-onlajn-konferentsiya-inklyuziya-v-umovakh-voennogo-chasu> [in Ukrainian]
3. **Grek, O.B.** Inklyuzivna osvita yak model socialnogo ustroyu suspilstva [Inclusive education as a model of social organization of society]. Retrieved from: <https://naurok.com.ua/i-inklyuzivna-osvita-yak-model-socialnogo-ustroyu-suspilstva-271509.html> [in Ukrainian]
4. Hrupa Aktivnoyi Reabilitatsiyi [Group of Active Rehabilitation]. Retrieved from: <https://gar.org.ua/> [in Ukrainian]

vidannya/Inkljuzivne_osvtn_seredovische/zbirnik_ios_2022_1.pdf. 333 с.

8. Інклюзія осіб з інвалідністю при гуманітарному реагуванні: посібник для органів і закладів, залучених до організації та надання допомоги й послуг населенню при гуманітарному реагуванні / упоряд. І. Виртосу; за ред. О. Іванова. ПРООН. 2022. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-12/Inclusive%20Hum%20resp%20posibnyk.pdf>.

9. Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму. *Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський : Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут», 2022. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/28305/1/3.%20Toporivska_Tripak_tezu.pdf. 384 с.*

10. **Колупасва А.** (2014). Інклюзивна освіта як модель соціального устрою. *Особлива дитина: навчання і виховання*. № 2. С. 7–18.

11. На факультеті СПП вперше відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Спеціальна освіта та соціальна інклюзія: виклики XXI століття». (26.11.2021, Запорізький національний університет). URL: https://www.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=55749&lang=ukr&news_code=na-fakulteti-spp-vpershe-vidbulasya-vseukrayinska-naukovo-praktichna-konferentsiya---spetsialna-osvita-ta-sotsialna-inklyuziya--vikliki-khkh---stolittya--.

12. **Нестерова М., Атнажева Л., Заможський А.** (2023). Соціальні інновації та управління різноманіттям у співпраці університетів та громад. *Вища освіта України*. № 1. С. 47–53.

13. **Парубець О. М., Адачкова І. В., Кальченко О. М., Тарасенко О. О.** (2022). Фінансова інклюзія як інструмент доступності населення до ринку фінансових послуг країн ЄС. *Економіка. Фінанси. Право*. № 1/1. DOI: [https://doi.org/10.37634/efp.2022.1\(1\)](https://doi.org/10.37634/efp.2022.1(1)).

14. Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність, перспективи розвитку (2021) : кол. монограф.: у 2 ч. Ч. 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадження в Україні / за ред. С. П. Миронової, Л. Б. Платаш. Чернівці : Технодрук, 352 с.

15. Спільнота EnableMe. URL: <https://community.enableme.org/ua/>.

16. **Тимків А. О., Сидор Г. В.** (2022). Фінансова інклюзія як складова відновлення економіки України. *Інклюзія і суспільство*. № 1. URL: <https://doi.org/10.32782/inclusion-society-2022-1>

17. Як ООН підтримує Цілі сталого розвитку в Україні. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs>.

5. Hrupa vplyvu [Group of Impact]. Retrieved from: <http://www.vplyv.org.ua/> [in Ukrainian]

6. Dyzainerske biuro ORFO Universal Design. [Designer Borough ORFO Universal Design]. Retrieved from: <http://m.facebook.com/profile.php?id=100026443676281> [in Ukrainian]

7. Inkljuzivne osvitnye seredovische: problemi, perspektivi ta krashi praktiki: tezi dopovidej XXII Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferenciyi (m. Kyiv, 30 listopada – 1 grudnya 2022 r.), u 2-h chastinah. Ch. 1. Kyiv: Universitet «Ukrayina». [Inclusive educational environment: problems, prospects and best practices: theses of reports of the XXII International Scientific and Practical Conference (Kyiv, November 30 – December 1, 2022), in 2 parts. Part 1. Kyiv: «Ukraine» University]. Retrieved from: http://uu.edu.ua/upload/Nauka/Electronni_naukovi_vidannya/Inkljuzivne_osvtn_seredovische/zbirnik_ios_2022_1.pdf. [in Ukrainian]

8. Inkluziia osob z invalidnistiu pry humanitarnomu reahuvanni: Posibnyk dlia orhaniv i zakladiv, zaluchenykh do orhanizatsii ta nadannia dopomohy u posluh naselenniu pry humanitarnomu reahuvanni. (2022). [Inclusion of persons with disabilities in humanitarian response: Guide for bodies and institutions involved in the organization and provision of assistance and services to the population in humanitarian response]. Compiled by I. Virtos, edited by O. Ivanov. UNDP. Retrieved from: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-12/Inclusive%20Hum%20resp%20posibnyk.pdf> [in Ukrainian]

9. Innovaciya partnerskoyi vzayemodiyi osviti, ekonomiki ta socialnogo zahistu v umovah inkljuziyi ta pragmatichnoi reabilitaciyi sociumu: Materiali VI Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferenciyi. (2022). [Innovations of partnership interaction of education, economy and social protection in conditions of inclusion and pragmatic rehabilitation of society: Materials of the VI International Scientific and Practical Conference]. Kam'yanec-Podilskij: Navchalno-reabilitacijnij zaklad vishoyi osviti «Kam'yanec-Podilskij derzhavnij institut». [Kamianets-Podilskiy: Educational and rehabilitation institution of higher education «Kamianets-Podilskiy State Institute»]. Retrieved from: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/28305/1/3.%20Toporivska_Tripak_tezu.pdf. [in Ukrainian]

10. **Kolupayeva, A.** (2014). Inkljuzivna osvita yak model socialnogo ustroyu. [Inclusive education as a model of the social system]. *Osobлива дитина: навчання і виховання*. [A special child: education and upbringing], no. 2. P. 7–18. [in Ukrainian]

11. Na fakulteti SPP vpershe vidbulasya Vseukrayinska naukovo-praktichna konferenciya «Specialna osvita ta socialna inkljuziya: vikliki XXI stolittya» [The All-Ukrainian Scientific and Practical Conference «Special Education and Social Inclusion: Challenges of the 21st. Century» was held for the first time at the SPP faculty]. (26.11.2021, Zaporizkyi natsionalnyi universytet). [Zaporizhzhia Nazionalnyi University]. Retrieved from: https://www.znu.edu.ua/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=55749&lang=ukr&news_code=na-fakulteti-spp

vpershe-vidbulasya-vseukrayinska-naukovo-praktichna-konferentsiya---spetsialna-osvita-ta-sotsialna-inklyuziya--vikliki-khkh---stolittya-- [in Ukrainian]

12. **Nesterova, M., Atnazheva, L., & Zamozhskij, A.** (2023) Socialni innovaciyi ta upravlinnya riznomanittyam u spivpraci universitetiv ta gromad. [Social innovation and diversity management in cooperation between universities and communities]. *Visha osvita Ukrayini. [Higher education of Ukraine]*, no. 1. S. 47–53 [in Ukrainian]

13. **Parubec, O.M., Sadchikova, I.V., Kalchenko, O.M., & Tarasenko, O.O.** (2022). Finansova inklyuziya yak instrument dostupnosti naseleण्या do rinku finansovih poslug krayin YeS. [Financial inclusion as a tool for population accessibility to the financial services market of EU countries]. *Ekonomika. Finansy. Pravo. [Economy. Finances. Right]*, no. 1/1. Retrieved from: [http://doi.org/10.37634/efp.2022.1\(1\)](http://doi.org/10.37634/efp.2022.1(1)) [in Ukrainian]

14. Socialna ta osvitnya inklyuziya: istoriya, suchasnist, perspektivi rozvitku: kolektivna monografiya u 2 chastinah. Chastina 1. Institucijni ta osobistisni aspekti vprovadzhennya v Ukrayini. (2021). [Social work with wounded combatants in a military hospital. Social and educational inclusion: history, modernity, development prospects: collective monograph in 2 parts. Part 1. Institutional and personal aspects of implementation in Ukraine] / za red. S.P. Mironovoyi, L. B. Platash. Chernivci: Tehnodruk. 352 s. [in Ukrainian]

15. Spilnota EnableMe. [Community EnableMe]. Retrieved from: <http://community.enableme.org/ua/> [in Ukrainian]

16. **Timkiv, A.O., & Sidor, G.V.** (2022) Finansova inklyuziya yak skladova vidnovlennya ekonomiki Ukrayini. [Financial inclusion as a component of recovering of economic of Ukraine]. *Inklyuziya i suspilstvo. [Inclusion and society]*, no. 1. <https://doi.org/10.32782/inclusion-society-2022-1> [in Ukrainian]

17. Yak OON pidtrimuye Cili stalogo rozvitku v Ukrayini. [How OUN supports Sustainable Development Goals in Ukraine]. Retrieved from: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs> [in Ukrainian]

18. Building capacity for inclusive teaching: policies and practices to prepare all teachers for diversity and inclusion. *OECD Education Working Paper*, no., 256. Retrieved from: <https://doi.org/10.1787/57fe6a38-en>

19. Commission Implementing Decision – framework of inclusion measures of Erasmus+ and European Solidarity Corps 2021–27. Retrieved from: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/document/commission-decision-framework-inclusion-2021-27>.

20. **Waegh, R. de et al.** (2023). Social Inclusion and Resilience. *Islands and Resilience. SpringerBriefs on Case Studies of Sustainable Development*. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-19-9964-2_2

21. Diversity, Equity and Inclusion in European Higher Education Institutions. Retrieved from: https://eua.eu/downloads/publications/web_diversity%20equity%20and%20inclusion%20in%20european%20higher%20education%20institutions.pdf

22. Leaving no one behind: the imperative of inclusive development. (2016). *Report on the World Social Situation 2016*. New York United Nations.

23. **Nesterova, M., & Orzhel, O.** (2022). The Case of REDU Project: Aligning Results with Displaced Universities' Needs and the Future of Ukraine. *International Scientific Journal of Universities and Leadership*, no. 14. Retrieved from: <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2022-14-42-55>

24. Principles and Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA. Retrieved from: http://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique_Annex_II.pdf.

25. Rome Ministerial Communiqué. Retrieved from: http://www.ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf

26. The European Pillar of Social Rights in 20 principles. Retrieved from: http://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/economy-works-people/jobs-growth-and-investment/european-pillar-social-rights/european-pillar-social-rights-20-principles_en#chapter-iii-social-protection-and-inclusion.

27. The Strength through Diversity: Education for Inclusive Societies. Retrieved from: <https://www.oecd.org/education/strength-through-diversity/>.